

Сергій Шебеліст

СТРАСТІ ЗА МАЗЕПОЮ: ПОВЕРНЕННЯ ЯСНОВЕЛЬМОЖНОГО ПАНА ГЕТЬМАНА ДО УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛТАВИ

Більше десяти років, починаючи з 2003-го, в Полтаві тривала епопея зі встановленням пам'ятника гетьманові Івану Мазепі. З цією ініціативою виступила патріотична громадськість міста, згуртована переважно довкола осередків товариства «Просвіти» й Народного Руху України. Міська влада, однак, сприймала ідею без особливого ентузіазму, вважаючи, що такі монументи «суперечливим» історичним постатям не на часі. Чиновники твердили, що такі мазепинського питання «національно-стурбованими» активістами буцімто роз'єднуюватиме полтавську громаду й напружуватиме політичну обстановку в затишному місті в самому серці України. «Воно, – як влучно зауважив письменник Юрій Андрухович у «Лексиконі інтимних міст», – б'ється дещо сповільнено і не любить занадто часто хвилюватися. Воно таке, яким і належить бути українському серцю – добре, сліпе, м'яке й дещо ожиріле».

Краще натомість зайнятися реальними проблемами – дорогами, дахами, ліфтами, школами й лікарнями, а не передвиборчим піаром на темі патріотизму. Водночас 2005 року багатолітній мер Полтави Анатолій Кукоба таки оголосив конкурс на об'ємно-просторове вирішення пам'ятника Мазепі. На розгляд надійшло п'ять робіт, однак жодна з них, за словами членів журі, не задовольнила вимоги сьогодення. Під таким комунально-господарським соусом міські урядники роками благополучно блокували й бойкотували громадську ініціативу. Довкола багатостраждального пам'ятника розгорнулася справжня Полтавська битва за пам'ять.

Байдуже або й часом вороже ставлення влади до ідеї встановлення монумента Мазепі мало своє пояснення. Оскільки переважна більшість керівників міста й області були вихідцями з компартійної/комсомольської номенклатури, то і ставлення до постатей з пантеону українських національних героїв у них було ідеологічно забарвлене. У їхній картині світу, сформованій за шкільною партією в радянські часи, Мазепа однозначно був зрадником царя Петра I та віковичної братерської дружби

українського й російського народів. За підступний перехід на бік шведського короля Карла XII гетьмана-негідника відлучили від православної церкви – за велінням государя-імператора. А позаяк екс-комуністи після 1991 року вмить стали демонстративно набожними людьми, то для них це був іще один вагомий аргумент «проти».

На творення негативного іміджу Мазепи працювала не лише радянська пропаганда. Не менш потужний вплив мала російська імперська культу-

ра й історіографія, що протягом трьох століть втворювала власний полтавський міф (чого варта одна поема «Полтава» Олександра Пушкіна). Міф зі своїми героями й антигероями, найбільш демонізованим серед яких став гетьман Мазепа. Усіх його прибічників затаврували як мазепинців, естафету котрих «через роки, через віки» підхопили петлюрівці й бандерівці, а будь-які незалежницькі прагнення малоросів у рамках імперії кваліфікували як український сепаратизм, або мазепинство. Сама ж Полтава, згідно з імперською ідеологічною концепцією, була «містом слави російської зброї» та завдяки цьому символічному капіталові 1802 року отримала статус губерньського центру.

Відповідний образ Полтави постійно підживлювався і популяризувався, проникаючи глибоко в пори цього колишнього козацького, полкового, українського за духом міста. Завдяки цьому багато мешканців краю сприйняли та засвоїли колоніальний історичний погляд на трагічну для України

Полтавську битву й миттєво не могли відмовитися від своїх переконань. Навіть тоді, коли УРСР отримала незалежність від союзно-імперського центру, а молода держава переживала період національного піднесення й переосмислення власної історії. Хоч далеко не всі полтавці були денационалізованими малоросами й зазомбованими «совками». Іще наприкінці 1980-х, коли ідеологічний пресинг послабився, місцеві патріоти проводили меморіальні заходи до чергової річниці Полтавської битви, котру вони називали поразкою і катастрофою для українського народу. Влада натомість влаштовувала масштабні святкування в імперському стилі. Містом роз'їжджали артисти у формі воjákів петровських солдатів і запрошували людей на «праздник русской виктории».

«Звісно, це все било в обличчя, принижувало, і ми 1988 року не допустили жодного святкування. У Полтаву тоді їхала так звана Спілка російської молоді, півтори тисячі людей, – розповідає голова крайового осередку товариства «Просвіта» Микола Кульчинський. – Ми, патріотичні сили Полтавщини, підняли крик, заблокували все, що можна заблокувати. Внаслідок цього прибули тільки сорок осіб, і то їх через міліцейський кордон посадили в автобус. Ми поїхали в Музей Полтавської битви,

провели там дискусію, поклали грудку землі на могили воїнів російської армії. Це було нормально, а відзначати з великою помпою ці імперські перемоги й катастрофи для України ми, звісно, не дозволили».

Попри це, вплив патріотів на загальну ситуацію місті був незначним і нерідко їхня боротьба видавалася безнадійною. Полтавщина борсалася в малоросійсько-пострадянському баговинні, голосувала на виборах за міцних господарників, червоних директорів, комуністів, соціалістів і, здавалося, не зносила на дух новоспечених національних героїв на зразок того самого Мазепи чи свого земляка,

голови Директорії УНР Симона Петлюри. А як інакше? Бо хто це? Зрадники й бандити. Гірше за них хіба що Степан Бандера і його посіпаки, які «стріляли у спину нашим дідам».

Утім, регіональна еліта хоч-не-хоч мусила демонструвати лояльність до України та плекати місцевий патріотизм. На цій хвилі постав хрест із викарбуваною присвятою «Українським загиблим козакам»,

яка виявилася дещо усіченою. Бо спочатку планувалося, що вона звучатиме приблизно так: «Українським козакам, загиблим у Полтавській битві за волю України». Та це, мабуть, звучало настільки зухвало, націоналістично й образливо для «братніх сусідів», тож міські урядники вирішили залишити нейтрально-безпечний варіант тексту. В аналогічному руслі вшанували й іншого земляка Бориса Мартоса, встановивши його погруддя. І підпис на таблиці: кооператор, державний і громадський діяч, педагог. Жодних згадок про міністерську і прем'єрську посади за часів УНР, Боже збав, немає. Навіщо дратувати людей нагадуванням про минулі часи? Але що зробиш, коли державна служба зобов'язує брати участь в урочистостях. І тому до Дня Соборності України екс-комсомольська братія покладає квіти до цього монумента, а в холі обласної адміністрації організовує виставку про Злуку УНР і ЗУНР – з архівними документами тих часів і фото з такими нелюбими їм Петлюрою і Винниченком.

Благо, свято триває недовго і зображення цих капосних adeptів незалежності ще не скоро мулятимуть чиновницьке око. З куди більшим ентузіазмом регіональна (в усіх сенсах слова) еліта свят-

кувала річницю створення комсомолу, включно з ювілейним виданням його історії на Полтавщині, висаджувала дерева в парку імені Ленінського комсомолу чи влаштовувала велопробіг на честь партизана Сидора Ковпака та царя Петра I, елегантно поєднуючи в одному флаконі радянофілство й тугу за імперією.

Українські ініціативи в Полтаві зазвичай відбувалися з подачі громадськості, а не влади, що розуміла українство як етнографічну екзотику та прагнула зробити цей погляд панівним. Згідно з таким підходом, у місті можна було встановлювати пам'ятники галушці, «дівчині з легенди» Марусі Чурай та одвічний «годувальниці українського народу» свині. Але в жодному разі не можна ставити монументи ні Мазепі, ні Петлюрі. 2007 року сама лише спроба встановити дошку на місці майбутнього (!) пам'ятника голові Директорії УНР викликала силове протистояння між прихильниками комуністів, регіоналів і націонал-демократичних партій, яке довелося стримувати кордоном міліції.

Міська влада на чолі з Андрієм Матковським виступила проти встановлення дошки, формально прикрившись тим, що це рішення обласної державної адміністрації, котру тоді очолював Валерій Асадчев, не погоджене з містом. До того ж під дошкою прокладені важливі комунікації, тож ставити там пам'ятник зась. Після цього недоброзичливці обливали дошку фарбою, а невдовзі підключилися й комунальні служби, які вивезли її в невідомому напрямку й на всі запитання журналістів лише удавано розводили руками. Удавав, що нічого не знає про це і сам мер, якого складно було запідозрити в симпатіях до українства.

У всій «красі» це виявилось під час 300-річчя Полтавської битви. Згідно з президентським указом Віктора Ющенка, 2009 року в державі мали відзначити військово-політичний виступ гетьмана Мазепи й укладення українсько-шведського союзу. Але міське керівництво Полтави знову торочило про святкування. Щоб не дратувати гостей із Росії, в місті хутко познімали білборди ВО «Свободи» з ликом гетьмана і слоганом «Мазепа переміг! Українська держава е!». Займалася «шкідництвом» й

обласна рада, більшість у якій склали регіонали й БЮТівці. З держбюджету була виділена субвенція на спорудження пам'ятника, однак депутати відмовилися від цих грошей і відправили їх назад у казну. Підпорядкований міському управлінню культури заповідник «Поле Полтавської битви» не погодився прийняти в подарунок від шведів погруддя Карла XII, бо він, бачте, не має мистецької вартості. Зате його бюст взяли в обласний краєзнавчий музей.

Мер Полтави «безпартійний БЮТівець» Матковський і голова облради від Партії регіонів Олександр Удовіченко, не криючись, твердили, що для них Мазепа – зрадник. І жодний Ющенко чи його «варяги»-призначенці в ОДА для них не указ. Третій президент України, пишучи листи, безуспішно намагався просвітити й усовістити тогочасного мера-українофоба, який напередодні місцевих виборів-2015 раптом став рядитися у вишиванку патріота й говорити в ефірах, що він завжди був за

Мазепу. Хоч 2010 року на зустрічі з виборцями поважного віку Матковський хизувався, що не дозволить установити пам'ятник «предателям» – Мазепі й Петлюрі.

Водночас такий погляд на Полтавщині сповідували далеко не всі. Так, 2003 року в Полтаві з подачі «Просвіти» був започаткований «Мазепафест», покликаний ушанувати пам'ять гетьмана і через культуру повернути до українства насамперед молодь. За дев'ять років свого існування фестиваль переріс формат рок-концерту за участю найвідоміших вітчизняних виконавців (гуртів «Плач Єремії», «Кому вниз», «Гайдамаки», «Мертвий півень», «Вій», «Сад», «Хорея Козацька», «Ot Vinta», співаків Едуарда Драча, Віктора Морозова, Сергія «Фоми» Фоменка) й еволюціонував до справжньої панорами мистецтв, що включала в себе дні кіно, театру, кобзарської та бардівської пісні.

У Полтаву їхали «пофестивалити» з різних куточків країни, місто поступово позбувалося недобрї слави «колиски малоросів». Мазепа став духовним патроном імпрези, під час якої також збирали гроші на пам'ятник гетьманові. Окремий благо-

дійний концерт у Полтаві зіграв лідер гурту «ВВ» Олег Скрипка. Люди жертвували хто п'ять, хто двадцять гривень, хтось давав кількадесят тисяч. Перекази надходили звідусіль – від Мукачева до Луганська. Проте найактивнішими були звичайні полтавці. За кілька років назбирали 1,76 млн. грн. Жодної копійки з міського чи обласного бюджету не було витрачено. Це справді народний пам'ятник за народні кошти.

Від міської влади потребувався лише дозвіл на встановлення роботи київських скульпторів Миколи і Назара Біликів. Але мерія тягнула час, як тільки могла. То пропонувала поставити його десь на околиці, щоб не муляв їй око. То не хотіла відкривати монумент гетьманові в річницю Полтавської битви, бо гості з Росії образяться. То силоміць виганяла будівельників, які вже було заходилися готувати місце під постамент в історичній частині міста – на Соборній площі. То вкотре переносила дату відкриття: спочатку на День Незалежності, потім – на Покрову. Урешті-решт, ідею забалакали й мало не поховали.

Це була ганьба для Полтави. Настільки велика, що мери Калуща, Хмельницького, Львова, Тернополя, Білої Церкви й Івано-Франківська виявили бажання «прописати» у своїх містах багатостраждальний монумент Мазепі, який роками стояв на подвір'ї творчо-виробничого комбінату «Художник» у Києві. Дійшло до того, що один обурений громадський діяч запропонував тимчасово поставити пам'ятник на території свого приватного будинку в середмісті Полтави, допоки не зросте національна свідомість її мешканців. Та подібна ексцентрика була неприйнятною. Як крайній варіант лунали ідеї встановити бронзового Мазепу поблизу Свято-Покровського храму УПЦ КП в одному з віддалених спальних районів міста.

Чи не єдиною надією на зміну ситуації була зміна міської влади. Конкурент чинного на той час мера Матковського Олександр Мамай, щоб завоювати симпатії виборців, схвально відгукувався про Мазепу, говорив, що його ж не випадково зобразили на десятигривневій купюрі!.. Отже, історики щось знають про цього, напевно, видатного чоловіка, який зробив для України багато добра. Та

й саме козацьке прізвище ніби зобов'язувало Мамая сприяти монументальному увічненню Мазепи. Але відбулося все з точністю до навпаки: щойно Мамай, завдяки цукру та гречці, переміг на виборах, як ураз забув про свої реверанси.

Він почав апелювати до соціології. Свого часу Мамай стверджував: якщо 50–80% полтавців будуть проти пам'ятника Мазепі, такою ж буде і позиція міської влади. Знайдеться хоч би 30% тих, хто за, влада почне прислухатися до них. На його замовлення 2011 року одна маловідома місцева компанія провела соціологічне опитування, за даними якого лише 6% містян виступали за встановлення монумента гетьманові в Полтаві. Слово громади – закон. Однак

Церемонія відкриття пам'ятника І. Котляревському – фото Михайла ФРІДЕНТАЛЯ, 1903 (UKURIER.GOV.UA)

уже 2014 року, як показало інше дослідження, ідею підтримували 35%, негативно сприймали 26,2%, байдуже – 28,8%, із відповіддю не визначилися 10%. Мамай ці показники не коментував.

Полтавський градоначальник любить говорити, що Мазепа – це «100% політика» і «взагалі не його рівень», а компетенція Президента, Уряду і Парламенту, рішення яких він виконуватиме (указ Ющенка, до речі, не втратив чинності). Хоч як їх виконує Мамай, видно дуже добре на прикладі законів про декомунізацію, ухвалених 2015 року. Мер публічно відмовився перейменовувати незліченні «комуністичні» назви вулиць, бо коштів на зміну табличок і документації в міському бюджеті немає, тому нехай гроші дають Парламент і Уряд. Саботував рішення Верховної Ради та ще й демонстративно хизувався цим перед громадськістю. Через те Полтава була серед міст-аутсайдерів за темпами декомунізації в Україні.

Коли 2013 року громада ініціювала перейменування вулиці Паризької комуни на Героїв Крут, Мамай пафосно заявив: «Доки я буду міським головою, на сесію зроду не винесу питання про перейменування жодної вулиці. Крапка». Нові назви вулиць можуть бути хіба в новозбудованих районах, які ще невідомо коли з'являться. Якщо ж йому потрібно провести якесь рішення, мер не цікавиться думкою громади, а просто ставить її перед фактом – і дає дозвіл на встановлення меморіальної дошки царському сатрапові генерал-фельдмаршалу Івано-

ві Паскевичу. Але політична кон'юнктура робить своє. Відразу після Революції Гідності міська рада збиралася на позачергове засідання, де постфактум узаконила демонтаж пам'ятника Леніну та проголосувала за Мазепу. Хоч невдовзі Мамай призупинив це рішення, бо депутати, мовляв, ухвалили його під тиском громадськості, котра заповонила сесійну залу. Потім з'ясувалося, що є нескасоване попереднє рішення влади про відведення землі під пам'ятник – і бронзовий Мазепа врешті-решт «приїхав» у Полтаву. Це, щоправда, було ще не відкриття меморіалу, а лише, так би мовити, «оглядини».

14 жовтня 2015 року, на Покрову, в День українського козацтва і День захисника України, котрий тоді вперше відзначали як державне свято, пойдитися на монумент

гетьманові прийшло чимало містян. Ніхто не протестував, не кричав «Ганьба зраднику». Хоч про мистецьку вартість пам'ятника і художники, й історики, і прості люди дискутували, зазначаючи, що це фахове питання. Важливіший сам факт: Мазепа в Полтаві. На заході були присутні представники обласної влади, духовенства УПЦ КП і родини Мазеп. Бракувало на цьому святі українського духу лише міського голови. Мамай не знайшов часу відзначити з полтавцями День українського козацтва, хоч вітальні білборди розвісив у місті ще задовго до Покрови. Мабуть, це таки «100% політика» і «не його рівень».

Офіційне ж відкриття пам'ятника відбулося 7 травня 2016 року. Для Полтави це була непересічна й небуденна подія, адже на церемонію приїхали Президент України Петро Порошенко і Предстоятель УПЦ КП Патріарх Філарет (мер Мамай, що симптоматично, знову проігнорував захід). На Соборному майдані було велелюдне зібрання, причому далеко не всіх там сконцентрували за адміністративною рознарядкою. Багато хто прийшов туди за власним бажанням. Атмосфера заходу не

в однієї людини викликала асоціації з тим, як 1903 року в Полтаві відкривали пам'ятник Іванові Котляревському. На цей народний монумент також збирали кошти всім миром, і сама церемонія його відкриття викликала, мабуть, не менший ажіотаж. А Мазепа – ще й роздратування, бо за кілька днів до урочистостей зловмисники намагалися підірвати пам'ятник. Вибухівка лише трохи пошкодила

постамент із тильного боку: відколовся невеликий фрагмент граніту й залишилася кіптява.

У своїх промовах і Президент, і Патріарх розставили саме українські акценти щодо Полтавської битви й постаті гетьмана, який став прапором руху до незалежності, досі викликаючи несамови-

ту лють адептів імперії. У Росії, ясна річ, не змогли проігнорувати події в Полтаві й укотре висловили своє обурення, звинувативши вже й Порошенка в зраді українського народу, та ще й напередодні Дня Перемоги. Але нині, на відміну від попередніх десятиліть і століть, українці вже не озираються на колишню метрополію та нарешті починають долати насамперед ментальну залежність від неї.

«Ми вшановуємо українських героїв, відзначаємо свої свята і пам'ятні дати. І більше ніколи не допустимо експансії радянсько-російської імперської ідеології в український простір, – заявив Президент і емоційно додав: – Тут вам не «руській мір», тут – український світ! Отож, маємо оцінювати Мазепу лише в нашій українській системі координат. І європейській також. Не забуваймо: ще коли Петро I рубав для Росії вікно до Європи, Україна часів Мазепи ходила до Європи через двері. Ясно-вельможний пане Гетьмане! Із поверненням Вас до української Полтави!»

